

B3629

PhD értekezés tézisei

Luchmann Zsuzsanna

Az életkép a reformkori magyar irodalomban

Szeged, 1998.

I. A kutatási téma előzményei

Dolgozatom témája a reformkori magyar irodalomnak az a műfaja, amelyet népszerűsége, valamint az irodalmi és társadalmi folyamatokban jelentkező közvetlen hatása meghatározó jelentőségűvé tesz a fejlődés egy szakaszában. Az életkép felértékelődése - más prózai műformákéval együtt - azoknak a mélyreható változásoknak az eredménye, amelyek a polgári nemzetté válás és az önálló nemzeti irodalom megteremtése érdekében szükségszerűen mennek végbe a korban.

Az irodalom szemléletében és önszemléletében, belső tagolódásában, az olvasóközönség összetételében és elvárásaiban, valamint a politikai-társadalmi mozgások terén bekövetkező változások fő szemponttá teszik a mű megítélésében a valóság iránti érzékenység, az életközelség és időszerűség igényét, hiszen az csak így érheti el kívánt célját: a beavatkozást a társadalmi folyamatokba. Az önálló nemzeti irodalom elvének meggyökereztetéséért folytatott küzdelemben ugyanis az irodalom több esztétikai tudatformánál: állandó aktuálpolitikai feladatok közvetlen szolgálata kíséri kibontakozását, "eredeti feladatkörén túlmenően is folyvást képvisel, bizonyít, igazol valamit, művei egyszersmind dokumentumerővel bírnak, sőt eleve annak funkciójával készülnek." (Fenyő István).

A modern próza Európa-szerte olyan műfajokban alakul ki, amelyek a polgárság vagy polgárosuló rétegek igényeit hivatottak kielégíteni. Az új polgári tartalmak közvetítésére a régi próza stílári és nyelvi eszközei nem voltak alkalmasak: az újságírás egyes területein, az életképekkel, a rajzolatokkal, a humoros műfajokkal történik meg a fordulat az életszerűbb, prózai ihletésű nyelv irányába. A döntő lépést tehát nem is a legszorosabb értelemben vett széppróza teszi meg, hanem azok a - többnyire fiatal, polgári-köznevelési-értelmiségi írócsoportok által képviselt - műfajok, amelyek az étellel, a valósággal a legközvetlenebb kapcsolatot tartják, abból nőnek ki, abból táplálkoznak, arra hatnak vissza: az újdonság, a tárca, az útirajz, a levél, a karcolat s a valamennyi jellegzetességét felölelő életkép. Az műfaj, amely az irodalmi látást, feldolgozást mindenütt jelentősen gazdagította, a modern magyar köznyelv és prózanyelv kialakulásában játszott szerepének fontosságát pedig nem lehet eléggé hangsúlyozni. Más prózai műformákkal együtt általa megy végbe a prózanyelvnek a beszélt nyelv életszerű elemeivel való feltöltése, irodalom és társadalom egy hétköznapiabb, gyakorlatibb szinten történő találkozása. (Martinkó András). Az életkép annál is inkább alkalmas erre, mert szándékának megfelelően többnyire humoros-szatirikus, a komikum pedig - a kor esztétikai felfogása szerint - realista, mert valósághoz, időszerűséghez, író és közönség közvetlen viszonyához kötött. Ennek a műfajnak a vizsgálatára teszek kísérletet dolgozatomban - hangsúlyozottan a bemutatás igényével. Nem szánom műfaj-történeti átekintésnek, sokkal inkább célom, hogy az összegyűjtött anyag egyfajta elrendezésével azt igyekezzem bemutatni, amelyet többek között Wéber Antal is megállapít: "A magyar életképirodalom jelentősége nem műfaji különlegességeiben, hanem abban a sajátos tematikájában rejlik, ami ezekben az életképekben kimutatható.

Honi életképeink mozaikszerű színfoltok, látszólag önmagukban zárt szabályos ábrák, minden nagyobb, messzebb tekintő igény nélküli apróságok. Egymás mellé illesztjük esetén azonban az apró rajzok elkapott, hevenyészve rögtönzött jelenetein keresztül a reformkori Magyarország hallatlanul izgalmas problémái tárulnak fel." Ez természetes, mert - a többi realiztikus törekvésű műfajhoz hasonlóan - a polgárosuló magyarságtudat, a nemzeti önismeret igénye hívja életre a 30-as, és a valóság rohamosan változó viszonyainak leképezése virágoztatja fel a 40-es években. Minden érdeklí, az egységestülő nemzeti társadalom majd minden rétege, csoportja; az élet legkülönbözőbb jelenségei, helyzetei, érdek- és ellentétviszonyai, a napi politikai küzdelmek fordulatai. Jelen idejűsége, közéleti töltése, tárgyának aktualitása alkalmassá teszi arra, hogy egyidejű képet adjon koráról, a reformkor Magyarországról.

A dolgozat bevezető fejezetében röviden áttekintem a magyar életkép-irodalom kutatásának eddigi eredményeit, kiemelve azokat az eltéréseket, amelyek a műfajelméleti kötöttségek, szabályok hiánya miatt még az ugyanabban az évtizedben született munkák esetében is jellemzőek. Lukácsy Sándor írja egy nem monografikus igényű, de nagyon lényeges tudnivalókat tartalmazó összegezésében: "az életképnek nincsenek műfaji szabályai, formája maga a kötetlen szabadság, csapongó csevegés", mindössze egy kötelező parancsa van, hogy "anyagát az életből kell meríteni, méghozzá frissiben." Még a megnevezésben sem egységes a kép: van, aki szinonim fogalmaként említ életképet, tárcajellegű csevegő írást, rajzot, másoknál külön műfajként jelennek meg, de jellemző, hogy ugyanarról a műről beszélve az egyik szerző az életkép, a másik a feuilleton vagy éppen az átmenet a tárcsa és az életkép között műfaji megjelölést használja (dolgozatomban én sem tartom feladatommak a műfaji határok tisztázását). Különösen igaz ez életkép-irodalmunk európai előzményeinek megnevezésére.

Az életkép igazi hazája a XVIII. századi Anglia, de a 30-as-40-es évek magyar életkép-irodalmára a további európai és amerikai előzmények (Dickens, Thackeray, az egykorú divatos francia regények, Irwing) sem közvetlenül hatnak, hanem a német irodalom s még inkább az osztrák sajtó közvetítésével. Nálunk elsősorban a német Jean Paul előadásmódja hat: a szeszélyes ötletek, a tréfás hasonlatok, a humoros elmefuttatások, az időszerű utalások és a szubjektív közvetetések kedvelése, de kétségtelen a bécsi újságíró, Saphir erőteljes befolyása és a német nyelvű szépirodalmi lapok közvetítő szerepe is. Mindezekkel együtt éppen az életkép az a műfaj, amely talán a legfontosabb fegyver lesz a német kultúra ellenében a magyar olvasóközönségért, a magyar nemzeti kultúra szélesebb alapokra helyezéséért vívott küzdelemben. Alakjai, helyzetei a hazai valóságból fakadnak, abból a realitásigényből, amely nem előzmény nélküli irodalmunk belső fejlődésében sem.

A műfajról készült munkák egy része kifejezetten a német és főleg a bécsi biedermeier irodalomban látja a fő ösztönzést annak hazai megjelenésére, de még ezekben a megközelítésekben is megfogalmazódik olyan vélemény, amely szerint a

pillanatot rögzítő "al fresco"- dolgozás valóságigényével gyakran szakít az önmagában gyönyörködő biedermeierrel, és a realizmus tárgyiassága felé közelíti irodalmunkat (Zolnai Béla). Éppen a szigorú műfaji szabályok hiánya miatt valamivel szembeállítva vizsgálják az életképet (Horvát Edith, Lovrich Gizella), alapvetően megegyeznek azonban az írói szemlélet újszerűségében, az apróságokat szóhoz juttató könnyed, szubjektív megfigyelési mód műfajt alakító vonásaiban. Különböző megközelítésekkel körülhatárolják a magyar életkép alaptípusait, másokban jelölve meg a követett mintadókat. Szinnyi Ferenc jellemző jegyként az aktualitást és a tipizálást emeli ki, szorítja az életkép "egy alaknak vagy jellemnek bemutatása lehetőleg típusosan." Innen van benne a koncentráltság, elvontság s torzító túlzás, ezért csap át gyakran karikatúrába, paródiába. Lukácsy Sándor azt hangsúlyozza, hogy mivel a műfajnak az azonnali erős, tömény hatás a fő célja, nyilvánvaló, hogy szerzői nem engedhetik meg maguknak a hosszas művészi érlelést, az elmélyülést, a finomabb árnyékolást. Lemondanak az egyénítésről a típus kedvéért, mert így kívánja a jelenvalóság és aktualitás műfaja - és természetesen a jelenhez kötött két esztétikai kategóriáé, a humoré és a satíráé. Nálunk különösen, mert polgárosuló irodalom és közönség kapja fel és formálja igényeinek és céljainak megfelelően egyre harciasabbá.

Mivel a műfaji jegyeket illetően az egyik legjellemzőbb vonásként van jelen az említett két esztétikai kategória, a továbbiakban érdemesnek tartottam kitérni azok tartalmának, tárgyának, feladatának néhány korabeli és újabb értelmezésére. A humornak és a satírának meghatározó a szerepe egyrészt irodalmunk belső fejlődésében, eredetivé, nemzetivé válásában, másrészt a kor legégetőbb problémáinak felvetésében. A jelen idejűség, a humor és a satíra (bár nem feltétel), leginkább az életkép műfajához kötődik ebben az időben: így válik az egyszerre irodalmi programmá és a reformkori küzdelmek hajtóerejévé. Mindkét szerepe elsődleges létezési formájához, a sajtóhoz kötődik: az előbbit tekintve irodalmi folyóiratok, divatlapok legfontosabb műfaja, külön rovatot igényel magának, majd a korszak meghatározó jelentőségű divatlapját nevezik el róla. A másik szerepét illetően a közvetlen, gyors érintkezés gondolkodók és olvasók között, az azonnali reagálás, a gondolkodásmódok formálódásának szándéka sem képzelhető el a nyilvánosságot biztosító sajtó naprakészsége nélkül. Nem hagyhattam tehát figyelmen kívül a korabeli sajtó, különösen a már említett modern lap típus, az irodalmi divatlap alakulását, szerepvállalásait a 30-as-40-es évek közéletében.

Felhasználva és szem előtt tartva a magyar életkép-irodalommal kapcsolatos eddigi kutatások eredményeit, azokra a kérdésekre is megkíséreltem választ keresni dolgozatomban, amelyek az összegyűjtött és vizsgált életképanyag tanulmányozása során vetődtek fel, és néhány vonatkozásban ellentmondanak a műfajról korábban tett megállapításoknak vagy új szempontokkal árnyalják azokat.

II. Alkalmazott módszerek

1. A vizsgált anyag kiválasztásának szempontjai

A kor nagyhatású műfaja elsősorban a sajtóhoz s mindenekelőtt az irodalmi lapokhoz kapcsolódik; ez indokolta, hogy bemutatására a folyóiratok tükrében kerüljön sor. A vizsgált időszak az 1830 és 1848 közötti évek, természetesen adódva azokból az irodalmon belüli és kívüli változásokból, amelyek reformkori irodalmunk e szakaszában az életkép kialakulásának és virágzásának történetét hozták. A folyóirat-irodalom megújulásával magyarázható, hogy az első ilyen jellegű írások 1832-től jelennek meg, a másik korszakhatár pedig a kor életkép-irodalmának végét jelzi létformája, a sajtó körül kialakult helyzettel: 1848-ban a még meglévő lapok is megszűnnek. (Az 1849-ben induló egyetlen szépirodalmi lap, a Hölgyfutár első évtizedének próbálkozásai nem elegendők a folytatáshoz.)

Nem törekedtem teljességre a kiadványok tekintetében - a kiválasztást meghatározta az életképek előfordulásának számaránya. Így a divatlapok és az Athenaeum természetesen kerültek be a tanulmányozott anyagba, a többi talán tekinthető reprezentatív válogatásnak, hiszen van közöttük színvonalas és gyengébb fővárosi, illetve vidéki lap, irodalmi almanach, alkalmi vállalkozás is (Társalkodó, Hasznos Mulatságok, Hazánk, Charivari Dongó, Aradi Vészlapok, Emlény, Szemlélő, illetve a Hölgyfutár 1858-ig). Ahhoz, hogy a vizsgálódás további szempontjait körvonalazhassam, vissza kell utalnom az életkép leírása körüli bizonytalanságokra, amelyek abból adódnak, hogy az egyszerre műfaj és ábrázolási mód; jelentkezhet tiszta formában (de ez a legritkább), része lehet átmeneti műfajoknak, beszélgeknek vagy még nagyobb formátumú műveknek, átalakíthatja az útirajz, a napló formáját; igazi élettere a valóság, de előfordulhat fantasztikus-romantikus cselekménybonyolítással együtt is; hangnemére általában a humor a jellemző, de éppúgy szűrhet satirikus fullánkja, mint ahogyan felkavarhat érzelmessége; terjedelme, szerkezete, nyelve sokféle és sokszínű. A megjelölt időszakaszban elolvasott több, mint 500 írás közül 474 került be abba az anyagba, amelyen keresztül megkíséreltem bemutatni reformkori életkép-irodalmunkat.

A művek kiválasztásának egyetlen szempontja az volt, hogy bennük fontos szerepet kapjanak a mindennapi életből megörökített vagy arra célzatosan utaló pillanatképek. Nem csupán azokat az írásokat tartottam érdemesnek beválogatni, amelyeket szerzőik útbaigazító címmel, műfaj-, forma- vagy témautalásokkal láttak el (bár ezekben a legvalószínűbb, hogy a műfaj legtipikusabb jegyei meghatározóan jelen vannak), hanem azokat az átmeneti jellegű műveket is, amelyekben az életképi elemek válnak szervezővé, esetleg egyszerűen ürügyként szolgálnak a kritika, a bebeszolás szándékával alakított gondolatfutam megindításához. Bármilyen legyen is az összegyűjtött írásokban a műfaji jellemzők aránya, az indokolhatja egyúttvizsgálásukat, hogy legtöbbször az azonnali erős hatásra törekszik, a figyelmet koncentráltan tereli a felvetett problémára, aktívan bebeszól a mindennapi közéletbe, állást foglal annak tendenciái mellett vagy ellen.

2. A reformkori életkép-irodalom bemutatásának szempontjai

Az életképpel és a vele érintkező műfajokkal foglalkozó szakirodalomban többen és többféleképpen próbáltak tárgyválasztási, szerkezeti és ábrázolásbeli hasonlóságok-különbözések megállapításával jellegzetes életképcsoportokat elhatárolni egymástól, azzal együtt, hogy nincsenek tiszta, egynemű típusok. Ezeknek az elméleti összegezéseknél a figyelembevétele határozta meg egyrészt az anyag bemutatásának szempontjait. Másrészt viszont abban a sokszínű halmazban, amelyet a 474 írás jelent, felfedezhetőek bizonyos erőterek, (lépten-nyomon ismétlődő témák, problémafelvetések, jelenségek), amelyek köré rendeződtek az élet képei, alapot adva ezzel a bemutatás további szempontjainak megválasztására, az anyag saját természetét követni próbáló megközelítésre. Ugyanis a korabeli élet megörökített területei és tényezői bizonyos tematikai csoportok kirajzolódását eredményezik. S mert az élet - nagyon leegyszerűsítve - emberekből, életereiből, helyzetekből, gondolkodásmódokból áll, az annak pillanatait megragadó műfaj is valamilyen formában ezeket a tényezőket érinti. Az egyes életképcsoportokat egyrészt a közös témaválasztás alakította ki: egy embertípus vagy létállapot megfigyelése; egy jellegzetes élethelyzet, jelenet elkapása vagy egy gondolkodási mód bemutatása aszerint, hogy mi köti le az életképiró figyelmét. Ugyanakkor a tárgy megválasztása meghatározza az alkotói módszert is: más módon dolgozik egy embertípust, egy jelenetet ábrázoló s megint máshogy egy elmélkedő jellegű írás szerzője - a tárgy és az eszközök egyidejű megválasztása tehát a csoportalkotó szempont. Így rajzolódik ki a korabeli élet - jellegzetes figuráival, jelenségeivel, viszonyaival, törekvéseivel, fonáságaival, ellentmondásaival.

A vizsgált anyag téma-, illetve ábrázolási mód szerinti elrendezése:

I. Embertípusok, létállapotok

1. A kor jellemző embertípusai
2. A fővárosi élet jellegzetes embertípusai

II. Élethelyzetek, jelenetek

1. A táblabírói Magyarország, a megyei közélet visszasságai
2. A fővárosi élet
3. A magyar társasági élet formálódása
4. Az irodalom, a sajtó, a művészeti élet
5. Az alföldi élet képei
6. A politika, a közélet, a forradalom és szabadságharc
7. A diákélet
8. Szerelem, házasság

III. Aktuális elmefuttatások

IV. Állatgenréképek

V. Átmenet a novella és az életkép között

A továbbiakban szükségesnek tartottam röviden, a legfontosabb csoportalkotó jegyek, jellegzetességek érintésével megindokolni az anyagnak ilyen módon történő elrendezését, valamint azt is, hogy miért a II/1-6. csoportokat választottam a részletes tárgyalás tematikai alapjául s próbáltam egyidejűleg bemutatni az életnek ugyanazt a vetületét érintő típust, léthelyzetet, eszmefuttatást.

III. Az elért eredmények összefoglalása

I. Kronológia és tematika néhány összefüggése

Az adott időkeretek között vizsgált életképanyag időbeli megoszlása, illetve tematikai elrendeződése olyan összefüggéseket mutat, amelyekből reformkori életképirodalmunk néhány fontos tendenciája rajzolódik ki. A kronológiai elrendezés szerint határozottan megmutató két cezúra, 1842 és 1848 között jelent meg a vizsgált írások 63.7%-a, ez a megelőző évtizedben 23.6%, a követően pedig 12.7% volt. Az 1832-41-ig született írások csoportokon belüli számaránya az aktuális elmefuttatásokban a legnagyobb. Ez a legkevésbé kötött forma, nem is a rajzolt kép, hanem a hozzá fűzött reflexiók a fontosak - nem egyszer eltávolodva a felvillantott képtől. Hogy a típusok rajzolása és a tipikus problémákat felvető helyzetek életképi ábrázolása csak 1842-től válik uralkodóvá, összefügghet egyrészt a társadalmi élet felgyorsult változásaival, másrészt azzal, hogy az életképirást is meg kellett tanulni. A 40-es évekre nőtt fel az a nemzedék, amely indíttatását, életformáját tekintve természetesebb módon rendelkezett a műfaj szemléletmódjával. Két terület mégis képviselteti magát - a többihez képest jelentős számmal - ebben az időszakban: az irodalmi élettől és a magyar társasági élet formálódásával kapcsolatos életképcsoport. Ez is természetes, hiszen az egyik azt a szeptét érinti a valóságnak, amelynek maga is része, a másik pedig azoknak a lapoknak a jellegéből következik, amelyekben ezek az írások megjelentek: a Társalkodó, a Regélő-Honművész, a Rajzolatok elsősorban a korabeli társas életről és divatvilágról tájékoztatott.

Annak, hogy a középső időszakban (1842-48) ugrásszerűen megnő az életképek száma, több magyarázata lehet. Az egyik az a szerkesztői szemléletváltozás, amely a Regélő-Honművésznek Regélő Pesti Divatlappá változásával következett be, a másik a műfajt illetően átütő jelentőségű Budapesti élet című sorozat, illetve a Tyukody-féle állatgenréképek közlése az Athenaeumban, de mindenekelőtt az a lehetőség, amelyet a három új divatlap egyidejű megjelenése adott a műfaj számára. A leglátványosabb a kiugrás a fővárosi élettől és a táblabírói Magyarországot, a megyei közéletet tárgyzó írások esetében. Az előzőt tekintve annál is inkább, mivel az irodalommal, a sajtóval és a társasági élettől foglalkozó életképek nagy része ugyancsak

Pest-Budához kötődik, az utóbbit viszont számban is erősítik a kor jellemző típusairól készült egyes képek. Ami a fővárosi tematikát illeti, indokolhatja az érdeklődés ilyen mértékű felerősödését az a sokrétű változás, amelyen a város keresztülmegy a 40-es években, a szándék, hogy valóságos központtá váljék, valamint az a tény is, hogy az életképirók elsődleges élettere. De bizonyosan tovább gerjesztette a folyamatot (a számbeli csúcsot 1844-45. jelenti) a társadalmi reform és polgárosodás eszméinek térhódítása. Aligha lehetett volna ugyanis alkalmasabb területet találni a polgári tartalmak megfogalmazására, egy fejlettebb társadalom elemeinek, viszonyainak felvilágosítására, mint a változások lehetőségét eszmeileg magában hordozó Pest-Buda jelene. A táblabírói Magyarország visszasságait megcélzó csoport esetében a számbeli növekedés kétségtelenül a közéleti küzdelmek kiéleződésével, a pártpolitikai frontok kirajzolódásával hozható kapcsolatba. Ez a magyarázata annak is, hogy ebben az időszakban jelenik meg életképi formában a legmagasabb szintű politika a II/6. tematikai csoportban és az állatgenreképekben.

Az 1842 és 1848 közötti időszak nem csak a számbeli eloszlás szempontjából mutat határozott elsőbbséget. Itt a legteljesebb a tematikus skála, a magyar valóság mind szélesebb területei jelennek meg az olvasóközönség előtt: a főváros és a nemesi kúriák világa mellett a vidéki kisvárosi társasági viszonyai, az alföld miliője, a diákélet színterei, az országgyűlés, később a forradalom eseményei. Megnő azoknak az írásoknak a száma is, amelyek átmenetet mutatnak az életkép és a novella között, jelezve az életképi ábrázolás népszerűségét, illetve alkalmasságát az újabb irodalmi törekvések szolgálatára.

1848 nem csupán az életképek számát tekintve határozott cezúra, látványos fordulat következik be az érdeklődés irányában is. Amíg a legtöbb témacsoportot egyáltalán nem, vagy csak egy írás képviseli ebben az évben, addig megnő a politikai életet tárgyzó életképek száma. Az országos történések minden más témát érdektelenné tettek. Más szempontból is határvonal 1848. Az életkép-irodalom végét jelentette létformájának, az irodalmi divatlapoknak a megszűnése, s Nagy Ignác napilapvállalkozása sem tudta életre kelteni. Pedig voltak próbálkozások, s nem csak semleges témában. Az első döbbenet után reagáltak a nemzeti tragédiára is ebben a formában, sőt néhány típus rajzolásában megkísérelték folytatni a hagyományt. De ezek a próbálkozások csakhamar kifulladásra, mert éppen az hiányzott az 50-es években, ami a műfajt az előző évtizedben életre keltette és felvirágoztatta: a közéleti pezsgés, a változtatás mohó vágya.

2. A kor és a műfaj kapcsolata

Az életkép szerepvállalásának néhány ellentmondása

1. Sok tekintetben kiemelt hely illeti reformkori prózairodalmunkban az életképet. Egy olyan műfaj sincs a két évtizedben, amely többet vállalt volna a nemzeti

önismeret alakításában: rögzítette a társadalom majd minden elemét, viszonyainak rendszerét, az önmegismerés lehetőségének felmutatásával szélesebb olvasóközönséget nyert meg az irodalomnak, s a népszerűségéből fakadó befolyását társadalmi törekvések szolgálatába állította. Nem közömbösen szembesítette a korát önmagával, a társadalom mélyén gyökerező problémák felvetésével, a felszínen jelentkező ferdeségek ostorozásával a változtatás elkerülhetetlen szükségességére hívta fel a figyelmet.

A műfajnak a korabeli életet rajzoló rendszerében nem lehet véletlen bizonyos problémafelvetések számukban is kimutatható népszerűsége, az összefüggés a két évtizeden belüli társadalmi mozgások, illetve az életképekben megjelenő témák gyakorisága között. A feldolgozott anyagban szám szerint is előkelő helyet foglalnak el a feudális táblabírói Magyarországot, a megyei élet fonákosságait, a földhözragadt gondolkodású magyar nemeset, a mindenféle haladást gátló provincializmust megcélzó életképek, s a jelenség feltűnik minden egyes témacsoportban. Nem csoda, hiszen az általa kirajzolódó problémakör meghatározó alapkonfliktusa a kornak. Az alakuló magyar életkép-irodalmon belül éppen a parlagi nemesség tükrét adó írások azok, amelyek belső irodalmi hagyományokból erednek: a vidéki nemesi karikatúra-irodalomnak - az első nagyhatású irodalmi mintától, Bessenyei Pontyijától számítva - már hat évtizedes hagyományai vannak. Korábban váltak tehát a falusi kúriák alakjai humoros témák forrásaivá, s a humor mögött már akkor a születő új és az avuló életformák ellentéte feszült, de az elsősorban a nemesi kötöttségekből adódó szemlélet ritkán tudott szatírává élesedni. A módszert, hogy külsőségeivel, öltözködési, viselkedési szokásaival, környezetének megjelenítésével jellemezhető egy jelenség, jól ismerték és használták az elődök, s ez akkor is hagyományt teremtő érték, ha a jelenség ábrázolásának mélyebb értelmét igazán csak az a kor adta meg, amely felismerte a benne rejlő veszélyeket is.

A politikai viszonyok változásával az életképfírók egyre inkább érezték, hogy a hozzá kötődő valóságselemek festésével történő kritikán túlmenően mennyire alkalmas ez a figura a kor meghatározó gondolatrendszereinek ütköztetésére. A szerzett tapasztalatokat és a talált mintákat felhasználva olyanná formálták, hogy környezete, alakja és gondolkodásmódja már-már szimbólumává váljék annak a pusztulásra ítélt Magyarországnak, amely ellen olyan szenvedélyesen vette fel a küzdelmet a reformmozgalom. Elgondolkodtató, hogy a probléma az elsők között vetődik fel a bontakozó magyar életkép-irodalomban, és témaként jelen van a Hölgyfutár lapjain az 50-es évek közepéig. Még érdekesebb, hogy sem a figura rajza, sem gondolkodásmódjának megítélése nem változik az alatt a húsz év alatt, amelyben mégis nagyot fordult a világ (legfeljebb az írói eszközök módosultak: a "korszerű tárgyakkal" a "jámbor" fogadtatását még lehetett humorosan ábrázolni, de a kor legégetőbb kérdéseit illető teljes tájékozatlanságból eredő konok, támadó hang már szatirikus megközelítést kívánt). Oka lehet a változatlanságnak, hogy a jelenség - mind külsőségeiben, mind belső lényegét tekintve - része maradt a korabeli valóságnak (erre utal megformálásának

feltűnő egységessége is), azt azonban nehéz megállapítani, hogy mennyi van mindebben az írók személyes tapasztalatából, megélt élményeiből. A műfaj realiztikus törekvését figyelembe véve sem mondhatjuk, hogy az életképekben megformált alak a korabeli magyar nemes. Bemutatása irodalom, annak sajátos eszközeivel, a magyar epikus hagyományokból öröklött vonásaival, amelyek annyira erősek és használhatók, hogy még évtizedekig élnek majd prózairodalmunkban. Az állandósult elemekből összeálló rajz olyan irodalmi konvencióvá vált, amely végig érdeklődésre tarthatott számat az olvasóközönség köreiből, s ezt a népszerűséget ki-ki írói alkata szerint használta fel. De mivel a jelenség életképi megformálásának irodalmon túli céljai is voltak, nem egyszer vált eszközzé a társadalmi kritikának, sőt a határozott politikai meggyőződésből fakadó irányzatosságnak.

2. Kétségtelen az elsősége a tematikai rendszerben a magyarosodó és polgárosuló főváros világát és annak jellegzetes figuráit, élethelyzeteit pillanatfelvételszerűen rögzítő s a tárgyi realitáselemeket riportszerűen felhalmozó írásoknak. Az a heterogén társadalom, amely itt a XIX. sz. első felében létrejött, alakult és változott, éppen nagyvárosi jellegénél fogva életformáját tekintve is nagy mértékben különbözött az ország többi városi társadalmától. A kor gyors átalakulási folyamatainak problémái is sokkal erősebben vetődnek fel az ország központjában, mint vidéken, mert ide koncentrálódnak a változásokat irányító eszmékkel, a polgárosodással, az urbanizációval kapcsolatos új jelenségek. A magyarosodó nagyváros olvasóközönségében egyre erősebb az igény arra, hogy önmagával, hétköznapjaival szembesüljön, természetes, hogy a fővárosi élet lüktetése témát ad a folyóiratok munkatársainak, akiknek nagy része szintén itt él.

A legkülönbözőbb alakokkal benépesített utcák állapota, a Duna-part látványa, a túlpartra történő átkelés nehézsége mint tárgy végig megtartja népszerűségét a 30-as-40-es években, szándékolt ürügyként szolgálva a szeszélyes asszociációknak, gyakran a politikai indíttatású reflexióknak. Ha a két város társadalmának alkotóelemeit a XX. századi társadalomszemléletnek megfelelően jogállásuk és foglalkozásuk szerint csoportosítva tekintjük, és megvizsgáljuk, hogy az anyagát a jelen valóságából merítő, ugyanakkor a korszak humoros szociográfiájának a szerepét is betöltő életképben mi, milyen gyakorisággal, hogyan jelenik meg, és mi marad ki közülük, szolgálhat tanulságokkal.

A jogállás szerinti megoszlás alapján például feltűnő a zsidó és a honorácior réteg képviselőinek, illetve az általuk felvetődő kérdéseknek a gyakori jelenléte. A foglalkozás szerinti megoszlást figyelembe véve nagy a szóródás: gyakran jelennek meg mellékfiguraként a szállítók (bérkocsis, hajós), a vendéglátók (kávé, fogadás, vendéglős, kocsmáros), a bérből élők (drabant, sírásó), az ismeretlen foglalkozásúak (napszámos, favágó), de főalakként elsősorban a mesteremberek, a kereskedők és főleg az értelmiségiek-tisztviselők, akik között a jogászokról készült képek magas számára-

nya szembetűnő. A modern értelemben vett polgári középréteg képviselői emelődnek be ezzel az irodalomba, amelynek elhanyagolható arányaira többen figyeltek fel a korban. Feltűnően kevésszer tűnnek fel az oktató munkát végzők, különösen az egyetemi, főiskolai szintű oktatásban részt vevők, a tudósok. Az, hogy ipari munkás egyáltalán nem jelenik meg, érthető: az 1828-as adóösszeírásban például egy sem szerepel. Jelentéktelen a katonatisztek szerepeltetése, és hiányzik a nagykereskedőknek, a felsőbb fináncióknak a világa is. Nagy valószínűséggel az életképróknak éppen úgy nem volt ismeretük erről a körről, mint ahogyan az elzárkózva élő mánásokról sem.

Ila azonban figyelembe vesszük azt a több társadalmi jelenség ábrázolásában is megmutatkozó gyakorlatot, hogy az íróknak nem feltétlenül volt szükségük a személyes tapasztalatokra, mert irodalmi mintaként is használták egymás témáit és módszereit, mégis feltűnő, hogy a társadalomnak inkább a közepét mutatja meg az életkép, holott a főnemesség is jelen van valamilyen formában a főváros életében. Lehetséges, hogy az érdeklődés határainak ez a kirajzolódása kapcsolatba hozható a reform és polgárosodás gondolatának egy sajátos eszközzel történő felvállalásával, hiszen az az életkép, amely a társadalom rendkívül széles színtereinek és rétegeinek létviszonyait rögzíti, teljesen figyelmen kívül hagyja a feudális hierarchia csúcsait, az egyházat és a nagybirtokos arisztokrácia világát, a legalsó réteg viszont csak a szélsőségek, a nyomor és a bűnözés ábrázolásában kap szerepet.

A különböző életképi figurák azonban jellemző módon nem mesterségük tükrében jelennek meg (bár természetesen sok a rögzített valóságélem), sokkal inkább olyan magatartásformák rajzolódnak ki általuk, amelyek fonák oldali megközelítést kívánnak. A műfaj - általános jellemzőiből adódóan - a "balságok kiirtásának" szándékával nem fest előnyös képet egyetlen egzisztenciáról sem (orvos, tisztviselő, pincér, boltoslegény, háziúr, mészáros, sírásó, varrólánya, pék, tejárusnő stb.), azonban van közöttük egy, amelynek előfordulása lényegesen gyakoribb a többiekénél: a jog képviselője. A fiskális-Magyarország jelentéskörébe tartozó elemek, jellegzetes alakok, helyzetek, utalások, eszmefuttatások magas számából kiindulva az értelmiségnek ez a rétege igen fontos szerepet játszott a reformkori Pest-Buda társadalmi és alakuló politikai életében.

A 40-es évek fővárosi életképei - kevés kivétellel - a jurátust léhának és veszélyesnek, a gyakorló ügyvédet korruptnak és uracskodó életmódot folytatónak, a zugügyvédet gátlástalannak, a pályája csúcsára érkezett principálist pedig az alkotmány és a nemesi előjogok sirig hű védelmezőjének rajzolják. Kétségtelen, hogy volt alapja a jurátusokról formált típusképek kialakulásának, de az is, hogy ugyanennek az ifjúságnak a körében a 30-as évektől egyre erősödik az ellenzéki szellem, s a politikai radikalizmus terjedése a 40-es években nagyon nyugtalanítja a kormányszékeket. A fiatal irodalom törzskarának egy része is közülük kerül ki. Mégis feltűnően kevés a sztereotíptól eltérő másféle megközelítési mód azokban a róluk készült képekben, amelyeknek sokat emlegetett erényei közé tartozik, hogy alakjainak, helyzeteinek

minden eleme a hazai valóságból ered, s bizonyos tekintetben a jelenhez szóló, nemzeti célokat szolgáló irányművek.

A jogállás szerinti megosztást tekintve szembetűnő a zsidóság jelenléte és meglehetősen ellentmondásos megítélése az életképekben. Olyan kérdéstről van szó, amelyet aligha tudott vagy akart megkerülni bárki is, aki ebben a minden változásra reflektáló műfajban megszólalt. A megvetéssel ábrázolt, tisztességtelen hasznát hajhászó, a pénzvilágot gátlástalanul uraló zsidó típusa mellett megjelenik a társadalmi alávettségében részvétellel és szájalommal rajzolt figura is. A mellékesnek tűnő megjegyzések, utalások, kiszólások magas száma mellett a zsidó alakjának rokonszenvvel és elismeréssel történő megformálása az életképekben egyrészt a keresztényi szeretet törvényein alapuló társadalom egyfajta kritikáját adják, másrészt jelzik azt az egyre erősödő tendenciát, hogy az emancipáció, a vallási türelem, a társadalmi egyenlőség, egyáltalán az emberi jogok általános kérdései ebben a műfajban is jelentőséget kapnak. Feltűnő egyébként az életképnek az a szociális érzékenysége, amellyel az esetetek, a jogaikban korlátozottak, a nyomorgók vagy a társadalmon kívül élők felé fordul. Nem csoda, hogy nincs még egy tárgya ennek a realizmus felé utat mutató műfajnak (talán csak a fővárosi alvilág), amelynek ábrázolásában erőteljesebben jelentkeznek a romantika, annak elsősorban francia elemei.

3. A kultúra polgárosodásának és demokratizálódásának korában, az irodalmi életben bekövetkezett változások idején fellépő életképnek éppúgy tárgya a kialakuló kulturális intézményrendszer, mint azok a jelenségek, amelyeket nálunk a legkülönbözőbb eszmei hatások párhuzamos egymás mellett élése hozott létre, így önmaga is. A többi csoporttal szemben egy új szemléletmód figyelhető meg a téma ábrázolásában: ez a műfaj, amely többnyire az egyénítés helyett a típust rajzolja meg a jellemző jegyek sűrítésével, lehetőséget adva bizonyos sémák kialakulására, itt a legtermészetesebb módon személyeskedik. Ez érthető, hiszen szerzőinek legszűkebb életteréről van szó. Az életkép felfigyel pl. a sajtó befolyásoló erejével kapcsolatos jelenségekre - ebből fakadóan tárgya a lapszerkesztők felelősségének és hatalmának kérdése, valamint a folyóiratok ízlésbeli, eszmei elkötelezettségét és esztétikai programját illető különbözőségekből eredő viták alakulása.

A reformpolitika eszmerendszerében végig fontos szerepet kapott a színházügy, amely szorosan kapcsolódott a nemzeti nyelv és a polgári értelemben vett nemzeti fejlődés kérdéséhez, és jelentősége túlmutatott a művészet körén. Természeténél fogva gyakran szúr a műfaj azokon, akik a nemesi adómentesség falán ütött rést rettegnek a kötelezően kivetendő pártolás javaslata mögött, de nem egyszer szolgálja a nemzeti önbecsülés és összefogás tettekben megnyilvánuló értékeinek gondolatát is. Az egyoldalú életképi megítélés pedig, amely a német színház sekélyes, ízlésromboló művészetére vonatkozó szatirikus célzások feltűnő gyakoriságában kimutatható, szin-

tén egyfajta megnyilvánulása a reformkor tipikus kultúrafelfogásának, amely minden elé helyezve a nemzeti mellett foglal állást.

Nem véletlen, hogy az előzővel összefüggésben erőteljesen jelentkezik az az idegen irodalmi minták másolásával kapcsolatos jelenségek bírálata is. A variációk pedig az elejtett kiszólásoktól, a keresett hasonlatokon keresztül a stílusparódiáig mennek - nagy számban és témától függetlenül - de érdekes, hogy a sajátos eszközökön kívül (pl. torz forma használata a torz jelenség ellen) komoly elmélkedő formában is helyet kapnak bennük a korszerű irodalmi programok. Így az új eredetiségprogram, az eredeti életanyag sablonok nélkül való ábrázolása, a magyar élet jellemző problémáinak beengedése az elbeszélő irodalomba, a valóságábrázolás igénye.

Különös kétarcúságot mutat a műfaj mind a jelenségeket megragadó és ábrázoló, mind állást foglaló szándéka tekintetében. Egyfelől kétségtelen, hogy a kor által megfogalmazott társadalmi igényeket olyan szerepvállalással igyekezett kielégíteni, amellyel támogatója lett haladó politikai és művelődési programoknak, másfelől viszont fontos felvetésekben küszködött képviselőinek társadalmi korlátaival, illetve a konvenciókkal. Különösen feltűnő ez az ellentmondás az újaként jelentkezők, az irodalmi életbe bekerülni szándékozók megítélése terén. Megkerülhetetlen irodalompolitikai kérdése a kornak a céhbeliség igényének hangsúlyozása, a szakma határainak kijelölése a dilettantizmussal szemben, de az, hogy az életkép a befelé igyekvők jelentős részét dilettánsnak ítéli, ellentmond az oly gyakran hangsúlyozott elveknek, a demokratizmusnak, a nyilvánosságának, annak a gyakorlatnak, hogy nem a korábbi érdem, hanem a pillanatnyi teljesítmény lehet csak értékmérő. Ez az ellentmondásosság elég határozottan megmutatkozik abban a meglehetősen antidemokratikus hozzáállásban is, amellyel a társasági élet hagyományos és újabb értékeit félti a minden rétegre kiterjedő, megfélézhetetlennek ábrázolt divatkövetés következményeitől, attól a veszélytől, amelyet a társasági élet és a művelődés kialakuló formáihoz való hozzáférés lehetősége jelent. Minél szélesebbre nyitódik a kör, a társadalmi hierarchia minél alacsonyabb szintjein jelennek meg ugyanazok a formák, annál szatirikusabb az ábrázolási mód, annál élesebb a gúny hangja.

A valóságigény mentén felvirágzó műfaj, amelynek sokat emlegetett jegye, hogy anyagát a mindennapi életből meríti, gyakran rendeli alá a gyakorlati élet tendenciáit követő törekvéseit más szempontoknak. Problémás pl. a tipikushoz való hozzáállása annak ellenére, hogy az egyik leginkább körvonalazható műfaji sajátosságként tartja számon a szakirodalom azt a képességét, amellyel egy-egy alakban vagy helyzetben a tipikusot, a jellemzőt tudja megragadni. Ennek a problematikusságnak belső irodalmi-zsurnalisztikai alapja is lehet. Addig, amíg valóságos élethelyzetek és jellemző figurák általános vonásaiból sűríti rajzát, valamilyen módon a tipikusot ábrázolja - de onnan, ahol az anyag már nem a mindennapok jelenségeiből való, hanem a közönység és a szakma által sikerültnek ítélt, elfogadott-elvárt kép a minta, már nem a tipikus, hanem a konvencionális, a sztereotíp formálódik. Ilyen sztereotípiává merevedtek az

életkép-irodalomban pl. a parlagi nemes, az arslán, a jurátus vagy a pénzsóvár zsidó alakjai és léthelyzetei, amelyek ábrázolásában gyakran egymást másolták a szerzők.

A műfajnak a tipikussal kapcsolatos másik ellentmondása abban a kérdésben vetődik fel, hogy szerzői mit tesznek meg tipikusnak. Kétségtelen, hogy olyan jelenségeket is, amelyek bizonyosan ellene mondanak a valóságábrázolás, az életszerűség követelményének, s amelyeket maguk sem ítélnék tipikusaknak, mégis azzá formálják őket. Ilyen pl. a házbérbjövedelem élvezésének, a társasági élet legdivatosabb formáinak, a művelődésnek vagy az arslánkodás jelenségének a térhódítása a társadalom mindegyik, így legalsóbb rétegeiben is. Valószínűleg nem az életképről pillanatnyi szeszélyéről vagy a műfaj nyújtotta szabadság kihasználásáról van szó ezek tipikus ábrázolásában, sokkal inkább az írónak a kritikus hozzáállásáról a jelenségek mögött meghúzódó társadalmi kérdésekhez. A kritika megnyilvánulhat azzal az elképzeléssel szemben, amely a társadalmi elhatárolódásnak csupán a társas élet vagy a kultúra területén történő megszüntétől várna a polgárosodás és egységesülés magvalósulását, de a szélsőségeket tipikusnak feltüntető vagy a kitörési-egységesülési jelenségeket erősen szatirizáló ábrázolásával kifejezhet egyfajta ellenérzést is éppen a demokratizálódás lehetséges következményei iránt.

4. A 30-as években - mint a magyar valóság meghatározó élettere - az alföld is bekerül a modern novella- és életkép-irodalomba. A korban divatot jelentenek az első képek az alföldi tájról, a puszták lakóiról, növény- és állatvilágáról. A friss, élmenyszerű utazási beszámolók, az életszerű leírások, a realiztikus elemekben bővelkedő rajzok felkeltik az érdeklődést a síkság iránt. Az ország egyes tájainak a kiválása a többi közül, a magyar irodalmi tájélmény újrafogalmazása része annak a jelenségnek, amely a reformkor évtizedeiben óriási hatást gyakorol a közgondolkodásra: társadalmi igényné válik a hon- és népismeret. A táj- és népismereteselek, az útirajzok, útiképek, valamint az életképek egymásra hatása következtében gyakran a műfaji határok megvonása sem könnyű a kor irodalmában, amelyben hamarosan be is népesülnek az alföldi tájai tipikus alakokkal, a betyárokon kívül a tanyák népével, falusi gazdákkal, napszámos vagy drótos tótokkal, vándorló diákokkal, batyus zsidókkal, a csárdák csaplárosaival.

Említést érdemel a felsoroltak közül a tótfigurák megítélése az életképekben, annál is inkább, mivel a megalázott, lenézett vagy valami miatt komikussá váló alakok feltűnnek más témacsoportok elemeiként is - s itt meg kell jegyezni, hogy a soknemzetiségű Magyarország életének képeiben szinte egyedül. A fővárosi életképekben - a zsidó nagyon is meghatározó alakja mellett - helyet kap a német polgár, esetleg a budai rác kocsmáros vagy hajós, de sem az előfordulás számát, sem a tipikus jegyek megformálását tekintve nem akkora súllyal, mint az előző. Közös motívuma a róla alkotott képeknek az alávettetésből, a szolgaságból következő élethelyzetük többnyire fölényes, illetve egyfajta nemzeti öntudattal történő megítélése a kor előítéleteiből gyűrt

nemzetkarakterológiáknak megfelelően. S bár ez utóbbi nem kifejezetten magyar sajáttság, a tótoknak mind etnográfiai, mind életképi ábrázolása jele annak, hogy velük szemben létezett a korban egyfajta intoleráns, kirekesztő gondolkodásmód.

Az életképnek nagy a szerepe abban, hogy megismerteti ezt a világot a korabeli városi olvasóközönséggel, hogy sok elemét megőrizi az utókornak (természetesen nem egyedül, hanem együtt az útinaplóval, az útirajzzal, az etnográfiai igényességű ismertetésekkel, sőt azokkal műfajilag gyakran keveredve), s nem utolsó érdeme, hogy a kor irodalmában mind meghatározóbb prózai műfajoknak utat mutat a népiesség felé.

5. Az életkép, megfelelően az irodalom iránt megnyilvánuló társadalmi elvárásoknak, tárgyától függetlenül is tudta képviselni azokat a tendenciákat, amelyek a kor politikai életét meghatározták és alakították. Ez természetéből következett, hiszen éppen az aktualitás élte, azonnal és koncentráltan akart hatni, s kötetlenségénél fogva bármivel kapcsolatban irányíthatta az olvasó figyelmét és gondolatait. Mínt hogy a népszerűségében is szerepet játszott a divat, bizonyára közéleti és politikai aktivitása betudható sok esetben a "korszellem" követésének, de az is kétségtelen, hogy az életkép-irodalom meghatározó egyéniségei maguk is tudatos hívei és támogatói politikai elveknek. Az a folyamat, amelyben az életkép a magyar valóság elemeinek ábrázolásával divatból irodalmi programmá emelkedett, egybeesett a közéleti mozgalmak differenciálódásával, illetve a meghatározó politikai nézetek radikalizálódásával. Természetes tehát, hogy a műfaj, amely népszerűségénél fogva befolyásolhatta az olvasóközönség gondolkodásmódját, élt is ezzel a lehetőséggel, még hozzá egyre nyíltabban, a legkülönbözőbb témák ürügyén megszólaltatott utalások és eszmefuttatások mellett a 40-es évek elejétől önálló témává emelve közéleti viszonyokat és politikai történéseket.

A korabeli közéleti mozgalmak rajzolására különösen alkalmas volt az állatgenrékép, mert a valóságos embertípusok állatbőrbe bújtatásával még maróbb a gúny, még metszőbb a satíra élé. Közös vonásuk, hogy ismétlődnek szereplőik (a behízelt modorával, "szabadelvű" nézeteivel mindig akcióban levő róka, az ösztöneit féken tartani nem tudó farkas, a hiszékeny, befolyásolható juh vagy lúd, a hátrafelé haladó rák, a korlátolt ökör, a buta szamár stb.), hogy számtalan időszerű utalást tartalmaznak az egyidejű politikai történésekre, és hogy hatásuk azonnali.

Az életkép reagál a forradalmi eseményekre is a rendelkezésére álló idő alatt. Érdekes, hogy a tárggyal foglalkozó első írások csak júniusban jelennek meg a lapokban, és egyáltalán nem érintik a márciusi történéseket. Az eufóriás időszakban nem ez volt a legalkalmasabb műfaj a megszólalásra, de néhány hónap elmúltával, a veszélyes ellentmondások felszínre kerülésével az életkép is bevetette a torz jelenségeket célba vevő eszközeit. Mert az uralkodó témaválasztásból egyértelműnek látszik, hogy az igazi veszélyt az írók a belső torzulásokban látták: az álliberalizmus zászlaját lobogtató, a hiszékeny népet félrevezető szájhősökben, a majd minden írásban feltűnő pecso-

vics alakjában - de a legnépszerűbb tárgyat a múlt élő szimbólumaként kezelt táblabíró és az új rend viszonyának alakulása jelentette.

6. Az 50-es évektől az életkép egy időre elvesztette jelentőségét, nem szűnt meg azonban hatása az irodalmi folyamatban. A maga idejében nagy szerepet vállalt az olvasóközönség kialakításában, bizonyosfajta tudást, ismereteket, a beavatottság érzését kínálta neki jelene sok olyan életteréről, amely eddig legfeljebb csak egy-egy szűk kör számára volt ismerős - a modern újságírás későbbi fejlődését tekintve pedig meghatározóak a módszerei. Azokkal az ellentmondásokkal együtt is, amelyek jellemzik társadalmi igényeket kielégítő szerepvállalásait, aktív támogatója volt kora haladó politikai és művelődési programjainak. A valóságot másoló szándékából eredően - ha mutat ebben is szélsőségeket - nagymértékben járult hozzá az autonóm magyar próza-nyelv megszületéséhez, s látásmódjával, az egyidejű élet számos miliójének rajzolásával a realizmus felé irányította prózairodalmunkat.